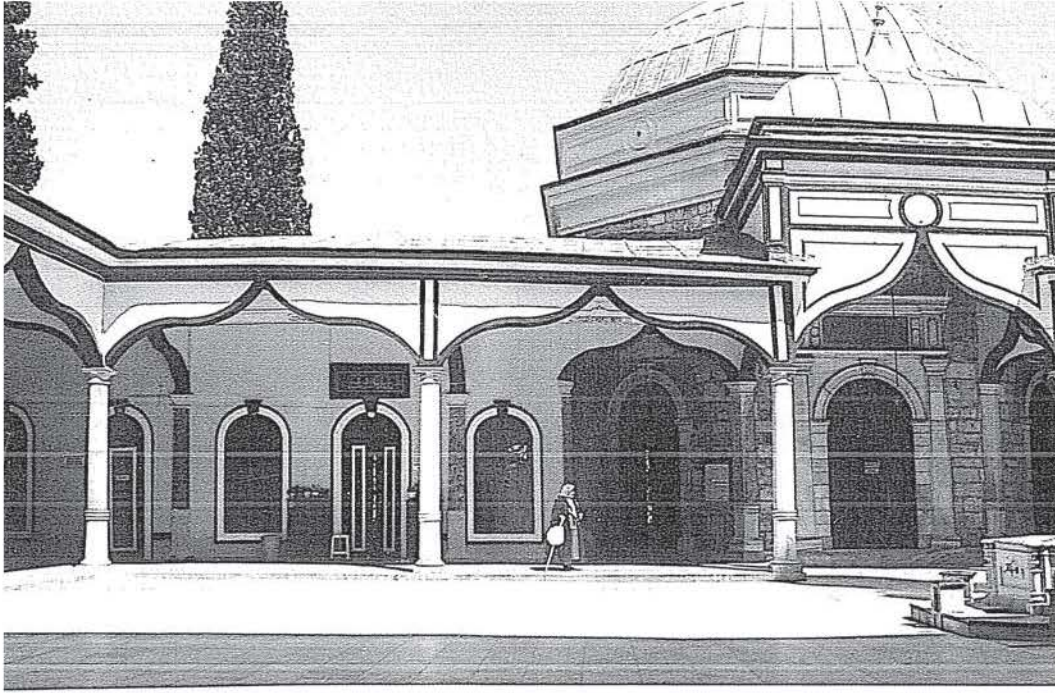

Emir Sultan

"Sempozyum Bildirileri"

Emir Sultan Sempozyum Bildirileri
(05 Mayıs 2012)

Editör
Osman Çetin

Fotoğraflar
Osman Çetin - Mehmet Temelli

Hatlar
Mahmut Şahin

Baskı Yılı ve Basım Tarihi
I. Baskı / Nisan 2012 / Bursa

Baskı Yeri
Akmat Akınöğlu Matbaacılık A.Ş.
Organize Sanayi Bölgesi Ali Osman Sönmez Bulvarı
2. Sokak No: 1 PK. 16159 Nilüfer / BURSA
Tel. : 0224 243 29 29 pbx
Faks : 0224 242 51 00
www.akmat.com.tr

TASAVVUFÎ HAYAT VE TARİKATLAR

Süleyman Uludağ*

-I-

Genellikle İslam'daki ibadet ve manevî hayat Zühhd ve Tasavvuf başlıkları altında incelenir. Ahlak ve edeb, buna bağlı olarak keşf ve irfan (ilham ve ma'rifet) söz konusu hayat tarzının ayrılmaz ana konularıdır.

Serrâc el-Luma' isimli eserinde tasavvufun temel konularını iki kısma ayırır: I- Makâmılar. II- Hâller. (Ahlâk kuralları ve Dinî hisler.)

Makâmılar: Tevbe, vera' (takvâ), zühhd, fakr, sabır, rıza, tevekkül ve benzeri diğer hususlardır.¹

Hâller: Murâkabe, kurb, mahâbbet, havf, recâ, şevk, üns, tumaninet (itminân), müşahede, yakîn ve benzeri diğer hususlar.

Burada makâm 7, hâl 10 olarak gösterilmiştir. Fakat daha başka makâm ve hâllerin bulunduğu da işaret edilmiştir. Makamları 10, 40, 100 ve 1001 olarak tesbit eden sufi yazarlar da vardır, hâller de öyledir. Burada önemli olan sayı ve miktar değil anlam ve içeriktir.

Genel olarak makâm denilince devamlı ve düzenli olarak uygulanan ve uyulan ahlak ilkeleri ve kuralları anlaşılır. Hâllerden maksat da erbâb-ı kulûb, ehl-i kulûb ve ehl-i dil gibi isimler verilen gönül ehlinin (ehl-i hâlin) mânevi ve ruhî hâlleridir, daha açıkçası onların dinî his ve heyecanlarıdır.

Makâmıların devamlı ve istikrarlı olması arzu edilir, bunun için cehd ve gayret edilir. Makamlar ne kadar istikrarlı, devamlı ve düzenli olursa o kadar makbuldür. Bu hususa işaret etmek için makamların değişmezliği üzerinde durulur.

Hâller daimi, kararlı ve değişmez değildir. Hâller az ya da çok, seyrek ya da sıkça değişebilir. Zaten makâm kelimesinin sözlük anlamı kararlı ve devamlı olmayı (ikamet etme ve kâim olmayı), hâl kelimesinin sözlük anlamı değişmeyi ve dönüşmeyi (tahavvul, ihâle, istihâle, tahvîl) ifade eder. Başlangıçta sâlikte makamlar değişmez olarak mevcut değildir. Bunlar belli bir süreçte riyâzet ve mücâhede ile çile çekerek, nefsi ıslah ve terbiye süretiyle istikrarlı ve sabit hâle getirilmeye çalışılır. Basit bir gevşeme ve küçük bir ihmâl neticesinde makâmlardaki değişme ve düşüş ihtimali ve tehlikesi dâima mevcut olduğundan sâlik son nefesini verene kadar disiplinli bir hayat yaşamak zorundadır.

Bazı hâller riyâzet ve mücâhede, çile ve çaba ile makâm hâline getirilebilirse de üns-heybet, bast-kabz, şevk, vecd gibi mânevi hâller ve dinî hisler sâbit ve istikrarlı hâle getirilemez. Bu tür hâllerde zamana, mekâna, şartlara ve ortama göre azalma-çoğalma, hafifleme-şidetlenme, seyrek ya da sıkça görölme şeklinde dalgalanmalar

*Prof. Dr., U.Ü.İlahiyat Fakültesi Emekli Öğretim Üyesi

¹ Serrâc, Ebu Nasr el-Serrâc el-Tusî, el-Luma', Kahire, 1960, s. 65-104. Ebu Bekir el-Kettânî, "kimi nurdan kimi zulmetten Hak ile kul arasında bin makâm bulunur" der (Abdullah Ensârî, Menâzil-us-sâirin, Kahire, 1908, s. 2).

dâima görülebilir. Bu tür dalgalanmalar sâlikin mizacından ve fıtratından da kaynaklanabilir. Bu hususlar Allah Teala'nın Celâl ve Cemâl isimlerinin farklı yoğunlukta ve sıklıkta sâlikte teceli etmesiyle de açıklanır. Bu duruma Temkin ve Telvin denir. Kuşeyrî, hâllerdeki değişmeyi vâridin (feyzin) kuvvetli, sâlikin ise zayıf olmasına veya tam tersine vâridin (vâridât) zayıf, sâlikin ise kuvvetli olmasına bağlar.²

Kuşeyri, fenâ ve bekâdan bahsederken şu açıklamayı yapar: Sâlikin sıfatı ya fiil ya ahlak veya hâl (ahvâl) dir. Fiil ve ameller kulun iradesine bağlıdır. Ahlak (huylar) ise kişilerde doğuştan mevcut olup düzenli ve sürekli caba ve terbiye ile değişebilir. Hâller (irade dışında) doğrudan kula gelir ama bunların niteliği amellerin hâlis ve temizliği nisbetinde olur.

Bu duruma göre hâller bir bakıma ahlak (huylar) gibidir. Eğer sâlik samimi surette kalbini kötü huylardan arındırmaya çabalarsa Allah Teala ona ahlakını güzelleştirmeyi lütf eder. Tıpkı bunun gibi sâlik olanca gücüyle amellerini iyileştirmeye çabalarsa Allah ona hâllerini saf ve temiz, hatta mükemmel hâle getirmeyi lütf eder. Şu durumda hâller mevâhib, makâmlar mekâsibtir, yani hâller Hak Teala'nın hibeleri (bahşışları) makâmlar kulun kazanımlarıdır (mekâsib).³

Amel-Ahlak-Ahvâl. Bu üçü arasında dâima bir ilişki var. Her biri diğerini etkiler ve ondan etkilenir. Ameli iyi olanın huyu ve hâli de iyi olur.

Sehl Tüsteri, çalışıp kazanmayı eleştiren sünneti eleştirmiş, tevekkülü eleştiren de imânı eleştirmiş olur, der. İbn Sâlim de "Tevekkül Hz. Peygamber'in hâli, çalışıp kazanmak ise sünnetidir" demiştir.⁴ O'nun hâli üzerine olan sünnetini terketmez. Bu örneklerde hâl-amel ilişkisi gösterilmiştir.

İslam'da namaz, oruc, zekât, hac dört temel ibadettir. Farz olan bu ibadetlerin sünnet, nâfile, müstehâb olanları da vardır. Sadaka ve infak zekâtın, umre hacın sünnet ve nâfile olan şeklidir. Zikir, dua, kurban, fitre, tefekkür de ibadettir. Tasavvuf, hem kemmiyet hem de keyfiyet bakımın bu ibadetler üzerinde hassasiyetle durulmasından ibarettir.

Tahakkuk-Tahalluk: Mü'minin yerine getirmesi gereken haklar iki kısımdır;

a) Tahakkuk: Yani Allah hakkı. Bunlar ibadetler, kulluk ve itikaddır.

b) Tahalluk: Kul hakkı, ahlâkî görevler.

Aslında Allah hakkı ile kul hakkı birbirinden tamamıyla ayrı ve bağımsız değildir. Tersine birbiriyle sıkı bir şekilde ilişkili ve bağlantılıdır. Ahlak kurallarına uymak tıpkı ibadetler gibi farzdır ve Allah'ın kulu üzerindeki hakkıdır. Tıpkı ibadet etmeyenler gibi ahlak kurallarına uymayanlar da günaha girer, Hak Teala'dan uzaklaşır, O'nun gazabına uğrar, azabına düşer olur.

Hz. Peygamber amel, ibadet, ahlak ve mânevi hâller itibarıyla bütün müminlere, özellikle zâhidlere, âbidlere ve sufilere örnektir, üsve-yi hasenedir.⁵

² Kuşeyrî, Abdülkerim, Risale, Kâhire, 1966, s-233.

³ Kuşeyrî, s. 211, 191, 193, Serrâc 259.

⁴ Kuşeyrî, s. 373; Serrâc, s. 259.

⁵ Bk. Ahzab. 33/21; Kadı İyaz, eş-Şifa, Kahire, 1950, s, 35-157; Şibli, Asr-ı Saadet, İstanbul, 1928. II, 870-990; Serrac, s, 134-140.

Hız. Peygamber'in farz ibadetlerden başka sünnet ve nafil denilen ibadetlerle de meşgul olduğu bilinmektedir.

Vahiy gelirken, Kur'an okur veya dinlerken, vazederken, gece namazı kılarken Allah Restülü'nun duygulandığı, heyecanlandığı, özellikle vahyin geldiği esnasında kendinden geçtiği, bazen ağladığı, bazen sevindiği durumlar olmuştur. Mânevi, derunî ve ruhî hâller bunlardır. Sufiler de onun gibi bu hâlleri tadar ve yaşarlar. Ezvâk, mezâk ve mevâcid (zevk ve vecd) dediğimiz hâller bunlardır.

Cibril hadisinde İslam, iman ve ihsan üzerinde durulmuştur. Serrâc'a göre İslam zâhire, iman bâtına, ihsan hakikate karşılık gelmektedir. Buna göre İslam zâhir, iman zâhir+bâtın, ihsan ise zâhir ve batının hakikatıdır. İhsan, Allah'a, O'nu görüyormuşun gibi ibadet ve kulluk etmendir, her ne kadar O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir", cümlesiyle bu gerçeklik ifade edilmiştir. İlim amelle, amel ihlâsla birlikte olmalıdır. İhlâs, kulun sırf Hak rızası için amel etmesidir. Müminler ilim, amel ve ihlâs itibarıyla birbirinden farklı durumlarda bulunurlar.

İmanın hakikatına ermek de dünyadan ve maddi şeylerden eletek çekmekle gerçekleşir. Hız. Peygamber, Hız. Hârîse'ye "İmanın hakikatı nedir" diye sorunca Hârîse şöyle demişti: "Kendimi dünyadan çekip aldım, gecelerimi uykusuz, gündüzlerimi susuz geçirdim" imanımın hakikatı budur.

Dünya-Ahiret-Maddiyât-Maneviyât

Dini ve İslami anlamda yüksek seviyede ve nitelikli bir dindarlık için dünya-ahiret ilişkisi son derece mühimdir. İslam'da dünya hayatı da ahiret hayatı da önemli ve değerlidir, ama bu iki hayat çatışır veya çelişirse dâima ahiret hayatı tercih edilir. İslam ahiret öncelikli bir dindir. Dünya hayatı ahiret hayatı önünde bazı durumlarda engel iken ahiret hayatı hiçbir zaman dünya hayatı önünde engel değildir. Ahiret değerini dünyadan almaz ama dünya hayatı değerini ahiretten alır, yani ahirette işe yarayacak ve faydalı olacak hayır ve sevap dünyada kazanılır, onun için dünya önemlidir.

Dünya ölmeden evvelki hayatın, ahiret ölümden sonraki hayatın adıdır. Bu iki hayat tarzından birincisi fânî, geçici, hayalî, aldatıcı diğeri ebedi, bâki ve dâimdir. Fânî ve yalancı olana göre bâki ve hakiki olana dâima daha fazla önem ve öncelik verilir.

Ahirette faydası olmayan ve işe yaramayan her söz, iş, hâl ve hareket dünyaya aittir, dünyada kalır. Dünyada kazanılan ve elde edilen ama ahirette faydası olan ve işe yarayan herşey ahirettir, ahirete aittir.

Dünyaya ait olan söz ve işlerin bir kısmı mübah bir kısmı mekruh, bir kısmı günah ve haramdır. Dinde terkedilmesi gereken haramlar, mekruhlar, ayrıca ihtiyaçtan fazla ve lüzumundan çok olan mübahlar ve helâllerdir. Tasavvufta dünya böyle anlaşılır. Dünyanın haramı azabı, helâlî hesap vermeyi gerektirir, diye inanılır.

Kur'an'da ve hadiste olduğu gibi tasavvufta da dünya hayatı (maddiyât) kötülenir ve yerilir ama yerilen ve kötülen yeryüzü veya yerküresi (arz) değil, insanın maddiyâta yönelen istekleri, arzuları, tutkuları ve düşkünlükleridir. Bu anlamda mal-mülk, servet-saman, para-pul, kuvvet-kudret, makam-mevki, eş-evlat, şân-şöhret, şân-şeref, soy-sop, hısım-akraba, kavim-kabile, asalet-itibar, güzellik, övünme ve büyüklenme vesilesi olan her şey, hatta ilim ve sanat bile dünya sayılır.

1. Nisa Suresinin 14. âyetinde kadın, evlat, altın, gümüş, salma atlar, sağmal hayvanlar, ekinler dünya meta'ı olarak nitelenmiş, bunlardan daha iyisinin Cennet ve oradaki nimetler olduğu belirtilmiştir.⁶

2. Yüce Allah buyuruyor: "Bilin ki dünya hayatı sadece bir oyun, bir eğlence, bir süs, aranızda bir övünme, ve daha fazla mal ve evlat sahibi olma arzusundan ibarettir.... Dünya hayatı aldatıcı bir metadan başka bir şey değildir."⁷

3. "Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Takva sahibi için ahiret yurdu şüphesiz ki daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdirmiyor musunuz?"⁸; "Asıl hayat ahiretteki hayattır. Keşke bunu bilmiş olsalardı."⁹

4. "Dünya hayatını tercih ediyorsunuz ama ahiret hayatı daha hayırlı ve daha kalıcıdır."¹⁰; "Azana ve dünya hayatını (ahiret hayatına) tercih edene şüphe yok ki cehennem tek barınaktır."¹¹

5. "Size verilen şeyler dünya hayatının metası ve süsüdür. Allah katında olanlar ise daha hayırlı ve daha kalıcıdır. Hâlâ buna aklınız ermiyor mu?"

6. "Dünya metâ'ı azdır", "Dünya hayatı sadece aldatıcıdır", "Ahiret hayatına göre dünya metası azdır". Bu ayetlerde geçen "metâ" dünyalık ve hoş giden geçim vasıtaları anlamına gelir. Bunların mübah ve helâl olanları nimettir ama ahiretteki muazzam ve muhteşem nimetlerin yanında bunların adı bile okunmaz. Bunlar çok cüz'î ve pek az olduğu için dünya nimetlerine kalil/az adı verilir.

Kur'an ahiretteki maddi, hissi, bedeni nimetlerden başka ayrıca ruhî, aklî, kalbî, zihnî, zevk ve hazlardan bahsederek müminleri bu nimetleri kazanacak amellerde ve ibadetlerde bulunmaya teşvik eder.

Diğer taraftan cehennemdeki şiddetli azaptan ve korkunç cezalardan bahsederek müminleri uyarır, kötülükten ve günahlardan uzak kalmalarını ister. Bu ayetler havf/korku, öncekiler recâ/ümit ayetleridir. Müminler beyne'l-havf ve'r-recâ (korku ile ümit arasında) bir hâlde yaşarlar. Hz. Peygamber Kur'an okurken azab ayetlerine geldiğinde üzülür, müjde veren ayetlere geldiğinde de sevinirdi.¹⁶

1. Kur'an'da müminler duaya, zikre, ibadete ve gece ibadetine özellikle teşvik edilmişlerdir. Allah Teala Hz. Peygamber'e şöyle hitap etmiştir: "Ey örtüsüne bürünmüş olan (Nebi)! Kalk, birazı hariç gece namazı kıl. Kur'an'ı tane tane oku. Rabbinizi zikret ve (her şeyden yüz çevirerek) bütün varlığınızla O'na yönel"¹⁷, "Ey iman edenler: Allah'ı çok zikrediniz"¹⁸, "De ki duanız olmazsa Rabbiniz size ne diye değer versin."¹⁹

⁶ Ali İmran, 3/14, 15.

⁷ Hadid, 57/20.

⁸ En'am, 6/32.

⁹ Ankebut, 29/64; Muhammed, 47/36.

¹⁰ A'la, 87/16, 17.

¹¹ Nâziât, 79/37-39.

¹² Kasas, 28/60; Şura, 42/36

¹³ Nisa, 4/77.

¹⁴ Ali İmran 3/185, 197.

¹⁵ Nisa, 4/38.

¹⁶ Bk. Ahmed b. Hambel, VI, 9.

¹⁷ Müzzemmil, 73/1-8.

¹⁸ Ahzab 33/41; Enfal, 8/45.

¹⁹ Furkan, 25/77.

Zahidleri ahirete yönelten, âbidleri ibadete heveslendiren pek çok âyet ve hadis vardır. Kur'an'ı düşünerek ve anlayarak okuyanlar dünyaya karşı zâhid olurlar, ahirete rağbet ederler.

Kur'an'da hayırlı ve seçkin (ahyâr, mustafa) müminlerden,²⁰ faziletli (ebrâr) Müslümanlardan²¹ Allah'ın yakınlığını kazanan (mukarrebun) bahtiyar kullardan,²² Allahı seven ve Allah tarafından sevilenlerden²³ ve evliyadan bahsedilir. Bütün mü'minler bu mertebeye ulaşmaya teşvik edilir.

2. Ahzab suresinin 34. Ayetinde şu deyimler yer alır: Müslim-müslime, mü'min-mü'mine, kânit-kânite, sâdik-sâdike, sâbir-sâbire, hâşî'-hâşî'a, mutasaddik-mutasaddıka, sâim-sâime, hâfız-hâfıza, zâkir-zâkire. Buradaki sıfatlar bütün erkeklerin ve kadınların ortak nitelikleridir. Bunlara sahip olanlara Allah büyük bir mükâfat hazırlamıştır.²⁴

Hız. Peygamber'in dünya malına değer vermemesi ve ibadete düşkün olması zühd ve manevi hayat bakımından önemlidir. Hız. Peygamber: "Biz nebiler para pul, mal, mülk, miras bırakmayız. Bıraktıklarımız sadakadır", buyurmuştur.²⁵ Hız. Peygamber vefat ettiğinde geriye sadece bir binek hayvanı, bir silah ve bir de bir arazi parçası bırakmıştı.²⁶ Serrâc Hız. Peygamber'in sade ve basit hayatı hakkında geniş malumat verir.²⁷ O, hükümdar-nebi olmakla kul-nebi olmak arasında muhayyer bırakılınca kul-peygamber olmayı tercih etmişti. Serrâc'a göre bâtin ilminin esası şu dört hadistir:

1. İhsan Allah'a, O'nu görüyormuşun gibi ibadet etmektir. Her ne kadar sen O'nu görmüyorsan da O seni görmektedir.

2. Hız. Peygamber İbn Abbas'a şöyle demişti: "Sen Allah'ın koyduğu hükümleri gözet ki, O da seni gözet sin."

3. Günah kalbini rahatsız eden şeydir, sevap ta gönlüne yatan şeydir. Bu ikisi arasında helalliği ve haramlığı şüpheli olan hususlar var. Onlardan sakınan dinini ve şerefini korumuş olur. İslam'da zarar vermek de zarar verene zararla karşılık vermek de yoktur.²⁸

Sufilerde görülen ve büyük önem verilen kerametler ve harikulade hâller Allah Teala'nın Peygamberlere bahsettiği ve âyet, delil, burhan, hüccet ve mucize gibi isimler verilen olağanüstü hâl ve hadislerin devamı kabul edilir. Bu tür harikulade hâl ve hadisler Sahabe, Tâbiin ve Etbâ'u't-Tâbiin arasında görülmüştür.

Kehf suresinde (âyet, 58-82) anlatılan Hız. Musa Hızır kıssası, Ledün ilmi, A'raf suresinde anlatılan Hız. Musa'nın kendinden geçmesi (âyet: 143). Sufiler için vecd konusunda başvuru delillerden bir kaçıdır.²⁹

²⁰ Sad, 38/47, 48.

²¹ Mutaaffin, 83/17.

²² Vakia, 56/88.

²³ Maide, 5/54.

²⁴ Benzeri bir ifade için bk. Tevbe, 9/112.

²⁵ Buhari, İtisam, 5; Müslim, cihad, 45-56.

²⁶ Şibli, Asr-ı Saâdet, II, 770-783.

²⁷ Bk. Luma, s.134.

²⁸ Luma, 143.

²⁹ Bu tür keramet örnekleri için bkz. İbn Teymiyye, el-Furkan beyne evliyair-rahman ve's-şeytan, Kahire, 1387, s.73-78.

Her toplumda ve zümrede olduğu gibi sahabe arasında Abdullah b. Ömer, Abdullah b. Amr, Ebu Zer Gifârî, Selman Fârisî, Osman b. Maz'un gibi sahabeler vardı. Ebu Nuaym kendilerini zühde ve ibade veren sahabeler hakkında geniş bilgi verir.³⁰ Suffa ashabının önemli bir kısmı zahid ve âbid sahabelerdi. Bunlar içinde zühde ve ibadette gereğinden fazla ileri gidip geceleri sabaha kadar namaz kılan, Kur'an okuyan, gündüzleri sürekli olarak oruç tutan, daha fazla ibadet etmek için bekâr yaşamayı, hatta kendini hadımlaştırmayı düşünenler de vardı. Abdullah b. Amr bunlardandı. Hz. Peygamber onun bu dindarlığını tasvib etmedi ve şöyle buyurdu: İçinizde Allah'tan en çok korkanınız benim. Durum bu iken bazen oruç tutar, bazen tutmam, gecenin bir kısmını ibadetle geçirir, diğer kısmında uyurum ve evliyim. "Nefsinizin ve ailenizin üzerinde hakkı var."³¹

Osman b. Maz'un geceleri ibadetle geçirir, gündüzleri oruç tutardı. Hadım olmak için Hz. Peygamber'den izin istedi ama Resulullah onu bu işten menetti.³²

ZÜHD DÖNEMİ (Asceticism)

H. II. / M. VIII. Asrın ikinci yarısından sonra sufilik meydana çıkmaya başlamıştı. Bundan önce mütedeyyin ve dinî hassasiyeti fazla olan müslümanlara genellikle zâhid, nâsik, kerrâ ve âbid isimleri veriliyordu. Bu dönemde tasavvuf kavramı bütün ibadetleri, özellikle ahlak kurallarını ve edebi kapsıyordu. Ayrıca bu dönemde zühd, Mütezile, Şia, Hariciler ve Sünnilerin ortak değeri idi. Yine bu dönemde zühdün iki manası vardı. Biri dünyadan çok ahirete yönelme, ihtiraslı ve tamahkâr olmama, diğeri bütün manevi değerleri dünyevi değerlerden üstün tutma, diğeri bir ifadeyle takva sahibi sâlih bir mümin olma.

Tasavvuf hareketi daha sonraki dönemlerde yaygınlaşınca zühd sabır, şükür ve tövbe gibi tasavvufu oluşturan temel kavramlardan biri hâline geldi. Serrâc'ın Lüm'â'ı, Kuşeyri'nin Risale'si, Gazali'nin İhya'sı gibi eserlerde bu hususu açık olarak görmek mümkündür.

Bahis konusu zühd döneminde Kur'an ve Sünnet çerçeveli İslamî zühde, dış kaynaklardan gelen bir takım tesirler ve unsurlar da eklendi. Bunun sonucunda sınırlı da olsa İslamî zühde uygun düşmeyen zühdün bazı şekilleri ortaya çıktı. Başlangıçta zühd, maddi ve dünyevi zevklere ve nefsin arzularına karşı perhizkâr (abstinence) ve sakıngan olmak manasına gelirken sonradan ortaya çıkan zühdün bazı şekilleri Riyazât-ı Şâkke ve mücâhede-i Sa'be yani çilecilik (asceticizm) gibi deyimlerle ifade edilmeye başlandı. Bekâr yaşama, et yememe, inzivaya çekilme, gerek yokken nefse işkence ve eziyet etme ve benzeri hususlar bu zühdün tezahürleriydi.

Said b. el-Müseyyeb'e "Bir topluluk (zahidler) ortaya çıktı, şiir okumayı ayıp görüyorlar, denilince şöyle cevap vermişti: Onların zühdü a'cemî (gayri İslamî) zühddür. Bu durum Tabiîn döneminde bile İslam zühdüne, yabancı unsurların

³⁰ Ebu Nuaym, Hilyetu'l-evliya, I, 28-400.

³¹ Ebu Nuaym, I, 286.

³² Buhari, Nikah, 8, Muslim Nikah, II. Ebu Nuaym, I, 106.

karıştığını gösterir.³³

Tabiîn döneminde Tevvâbûn, Bekkâûn ve Kassâsûn (tövbekârlar, ağlayanlar ve kıssacılar) denilen bir takım zümreler ortaya çıkmıştı. Bunlara da zâhid gözüyle bakılıyordu.

İslam zühdtünün yeni bir şekil almasında Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra başlayan kanlı iç savaşların, kardeş kavgalarının, fitne ve fesâdın tesiri olduğu gibi zenginleşen Müslüman toplumda başını alıp giden oyun ve eğlence hayatının, israf ve sefahatın, zalim ve zorba yönetimlerin de tesiri olmuştur. Giderek artan günahların, kötülüklerin, zülüm ve haksızlıkların, fiske ve fücurun önüne geçemeyen bazı dindarlar zamanâ ve dünyaya küserek inzivaya çekilmişler, dünyadan el etek çekerek kendilerini ibadete vermişlerdir. Toplumu kurtarmaktan ümit kesince kendilerini kurtarmanın derdine düşmüşlerdir.

Zühd hayatının gelişmesine ve yaygınlaşmasına tesir eden sebeplerden biri de bazı âlimlerin Kelam, Fıkıh, Tefsir ve Hadis gibi zâhîrî ilimlere yönelip bu ilimlerin lafızları ve kelimeleriyle uğraşmaları ve birbiriyle cedelleşmeleridir. Yoğun ve derin bir dîni hayat yaşamak isteyen bazı dindarlar sık ve kuru tartışmalarda aradıklarını bulamayınca inzivaya çekilip münzevi bir hayat yaşamayı, burada tefekküre dalmayı, gönül huzurunu bu yolda aramayı tercih etmişlerdir.

Massignon bu konuda şöyle diyor: "İslamiyetin başlangıcından itibaren İslam sufilerine mahsus görüşler, İslam cemiyeti içinde, ictimâî ve ferdî buhranların darbesi altında aralıksız olarak Kur'an ve hadis okuma esnasında içten (abintra) hâsıl olmuştur."³⁴

Görüldüğü gibi bu dönemde, kanyağı Kur'an ve Sünnet olan bir zühd (takva, ihsan, salah) mevcut olmakla beraber dış kaynaklardan gelen bir takım zühdi (ascetik) unsurlar da mevcuttur.

Bu dönemin meşhur Zâhid ve Âbidleri:

Basra Zâhidleri: Amir b. Abd-Kays, Herem b. Huyyân, Ahnef b. Kays, Ebu'l-Aliye el-Riyâhî, Sıla b. Üşeym, Mutarrif b. Abdullah eş-Şuhayyir, Ferkad es-Sabahî, Mâlik b. Dinâr, Muhammed b. Vâsî, Sâbit b. Eşlem, Eyyub es-Sahtiyânî, Hasan el-Basri, Muâze bint Abdullah.

³³ Cahız, el-Beyan ve't-Tebyin, Beyrut, 1986, s. 29. Üç tür zühd vardır. Bunları birbirinden dikkatle ayırd etmek etmek gerekir;

a) Dünyaya ve maddiyata karşı tutkun ve düşkün olmamak anlamına gelen makul, mu'tedil ve ölçülü zühd. Buna perhîzkârlık, imsâk, keff-i nefis (Apstinence) gibi isimler de verilir.

b) Dünyadan tamamıyla eletek çekme, maddî ve bedensel hazzlardan kendini mahrum etme, nefsi zora sokma, kendine azab ve işkence etme anlamına gelen zühd. Buna çilecik (Asceticizm) de denir.

c) Kaba, kuru, ham ve soğuk gibi sıfatlarla nitelenen zühd, ham sofuluk. Buna Zühd-i bârid (soğuk zühd) ve zühd-i huşk (kuru zühd) de denir.

İmsak ve perhîzkârlık anlamına gelen ve takvanın da gereği olan birinci maddedeki zühd bütün hadis, fıkıh ve kelâm âlimlerinden başka ılımlı Mu'tezile, Hariciler, Şiiiler (Zeydiler-Ca'feriler) tarafından da kabul edilir, lüzümü savunulur, önemli bir dinî ve ahlâkî fazilet sayılır. Hükema denilen filozoflar da bu anlamdaki zühdi önemli bir ahlâkî fazilet sayarlar. Hiçbir zümre bu anlamdaki zühde karşı değildir.

İkinci ve üçüncü maddedeki zühd anlayışları ve uygulamaları ise tartışmalıdır. Bunları kimi kabul eder, kimi etmez. Müslüman toplumlarda zühdün her çeşidine rastlanır.

³⁴ İslam Ansiklopedisi, 12/1,5,19.

Kufe Zâhidleri: Mesrûk bin Abdurrahman, El-Esved b. Yezid, Alkame b. Kays, Er-Rabi' b. el-Huysem, Sufyan es-Sevri, Davud Taî, Uveys el-Karanî, Kümmeyl b. Ziyad.³⁵

Ebu Nuaym'ın Hilyetu'l-Evliya'da, İbnü'l-Cevzi'nin Sifatu'Safve'de anlattığı ilk zâhidler ve zâhideler ilk sufi ve sufiyelerin öncüleri ve habercileri olmuşlardır. Zühdden tasavvufa geçişte söz konusu zâhidler köprü görevi yapmışlardır. Tasavvuf için uygun olan zemini ve elverişli olan iklimi onlar oluşturmuşlardır.

Zühhd, Tasavvufun başlangıcıdır, tasavvuf için giriş mahiyetindedir. Zâhid olmayan sufi olamaz.

Sahabe, Tabiîn ve Etbâu't-Tabiîn'den sonra çeşitli zümreler ortaya çıkmıştı. Dini hükümler konusunda hassas ve titiz olanlara zâhid ve âbid dendi. Çeşitli bid'at mezhebi mensupları hakikî zâhid ve âbidlerin kendi aralarında bulunduğunu iddia ettiklerinden Ehl-i Sünnet'in dindar ve takva sahibi olanlarını onlardan ayırt etmek için Sûfi-Sufiye ismi kullanılmaya başlandı.³⁶

Sufiliğin Ortaya Çıkışı Ve İlk Sufiler

Sufilik Irak'ta, Horosan'da ve Suriye'de eşzamanlı olarak ortaya çıkmış olmakla beraber ikl defa sufi ismini (unvanını, sıfatını) alanlar genellikle Basralı ve Kufeli zâhidlerdir. İlk defa sûfi unvanı ile tanınan Ebu Hâşim Osman (ö. 150/767), Ebû Hayyân ve Abdek es-Sûfi Kufeli idiler.

Zâhid ve sufilerin buluştukları ve sohbet ettikleri ilk zâviye (hankah) Filistin'deki Remle'de kurulmuştu.³⁷ Sufilerin cemaatleşmeleri de ilk defa bu dönemde olmuştur.

Zühhd döneminde öncelik amel, ibadet, taat, ahlak, takvâ ve perhizkârlıkta idi. Tasavvuf döneminde de bahsedilen hususlar önemini muhafazca etmekle beraber marifet, irfân, hikmet, vecd, fenâ, mahabbet ve tevhid gibi hususlara daha fazla ağırlık verilmeye başlandı.

Genellikle marifet ve hikmet zühhd ve ibadetin beticesi olarak kabul edilmiştir. Allah, bildiğiyle amel edene bilmediklerinin ilmini lütfeder, diye inanılmakta idi.

Baştan beri sufilere fakir (fukarâ), garib (gurebâ), ârif (urefâ), gibi daha başka sıfat ve unvanlar da verilmiş olmakla beraber bu yolu tutanlar daha ziyade sufi (sufiye, mutasavvife), tutulan yola da tasavvuf denilmiştir.

Tasavvuf kelimesinin kökü yün anlamına gelen sûftur. Yünden yapılmış abâ ve çuha gibi üstlükler giydiklerinden ve bu kıyafetle çevredekilerin dikkatlerini çektiklerinde kendilerine yünden üstlük (aba) giyinen anlamına gelen sufi lakabı verilmiştir.

Tasavvuf kelimesinin kökünün saff (sıra), suffa ashabi (sofa), safvet (safılık), olduğunu söyleyenler de olmuştur.

Tasavvufun pek çok tarifi mevcuttur. Tasavvuf bilgi ve amel yönü bulunan çok kapsamlı bir hareket olduğundan onu, efradını câmi ve ağyarını mani bir tarifle tanımlamak mümkün olmamıştır. Bu konuda yapılan tarifler, tarifi yapanın hâline,

³⁵ İbnü'l-Cevzi, Sifatu's-Safvet, III, 198, 21. İbnü'l-Cevzi, Irak, Suriye, Yemen ve Horasan Zâhid ve Zâhideleri hakkında da geniş bilgi verir, Âli Sâmi el-Neşâr, Neş'etu'l-Fikri'l-Felsefi Fi'l-İslam, Kahire, 1977, III, 105-430.

³⁶ Kuşeyri, Risale, 49, 50.

³⁷ Cami, Nefahatü'l-Üns trc, İstanbul, 1289, s, 68.

makamına, meşrebine, muhataba ve dönemlere göre farklılık göstermektedir. Mevlana tasavvufun tarifini, karanlık bir ahırda bulunan fili elledikleri yere göre tarif eden Hintlilerin durumuna benzetir.³⁸

Tasavvufun tarif edilemez bir husus olduğunu söyleyenler: "Onu ancak tadan bilir" derler.

Bununla beraber tasavvufun binlerce tarifi mevcuttur. Nicholson bunlardan 78'ini kronolojik sıra ile kaydetmiştir.³⁹

Sufinin iki hâli vardır; O, ya Hak'la olur veya halkla. Hakla olma hâli fenâ hâlidir. Hak ile hak (ve hakikat) olma hâline Tahakkuk denir. Halk ile olma hâline de Tahalluk denir. Bu hâl ahlak ve edeple ilgilidir. Bu iki hâl ile ilgili iki tarif: Cüneyd, Tasavvuf Allahla birlikteliktir (Fenâ fillah, bekâ billah hali) diyor. el-Ceriri: "Tasavvuf bütün kötü huylardan arınmak, iyi huylar edinmektir", diyor. Yani insanlara karşı kötü davranmamak, iyi davranmaktır. Bu da amel, ahlak ve edeptir. Tahalluk zühdü, takvayı ve ibadeti de içerir. Sufinin bu iki hâli devamlı suretle birbirini olumlu yönde etkiler, geliştirir, besler ve güçlendirir. Sufi bu hâli gerçekleştirdiği nisbetle ilâhî kemâlden nasip alır, kâmil insan olma yolunda ilerler.

Marifetullah (Allah'ı tanıma) ile marifetunnefs (kendini tanıma) da söz konusu iki hâl ile ilgilidir.

Sülemi Tabakatu's-Sufiye'de ilk sufilerin hayatları, hâlleri ve fikirleri konusunda kısa ama özlü bilgiler verir. 100 sufiyi yaşadıkları döneme göre beş tabakaya ayırır. İbnü'l-Cevzî ise Sıfatu's-Safve'de zâhid ve sufileri bölgelere göre sınıflandırır. Tabakatu's-sufiye'deki veliler daha sonra ortaya çıkan bütün tasavvufi hareketler tarafında sufiliğin ilk temsilcileri olarak kabul edilmiştir. Bu sufilerden önemli bir kısmının tutmuş olduğu kendine özgü bir yol vardı. Bunların meşreb ve mizaç itibarıyla farklı olmaları yollarının az çok farklı olmalarına sebep olmuştur.

İbrahim b. Edhem (ö. 161/776): Aslen Belhlî olan İbrahim b. Edhem'in ve sufiliği tevekküle ve fakre dayanıyordu. Şakik b. İbrahim Belhî, İbrahim b. Beşşar ve Ebu İshak İbrahim Herevi (setenbe) onun takibcileriydi.

Horosanlı zâhid ve sufi el-Fudayl b. İyâz (ö. 187/802): Bu döneme damgasını vuran şahsiyetlendirdi. Oğlu Ali b. El-Fudayl, İbrahim b. el-Eş'as ve İbrahim b. Şemmas onun yolunu utan zahidlerdi.

Nişaburlu sufi Hamdün el-Kassâr (ö. 271/884): Melâmet hareketinin öncüsü idi. Ebu Hafz el-Haddâd ve Ebu Osman el-Hiri bu yolda onu izlemişlerdi.

Şâhiyeleriyle tanınan Bayezid Bistami (ö. 234/848): Fenâyı önceliyen bir tasavvuf anlayışına sahipti. Başlattığı harekete Tayfuriyye deniliyordu. Sekr hâlini tercih eden bir Sufî idi.

Seri Sakat (ö. 257/870): Bağdat'ta tasavvufî hâl ve makamlardan ilk defa bahseden sufi idi.

Cüneyd-i Bağdadî (ö. 297/909): Sahvı esas alan ve Cüneydiye diye bilinen bir hareketin önderiydi.

³⁸ Mevlâna, Mesnevî, trc. III, 102, İstanbul, 1965.

³⁹ Nicholson, Fi't-Tasavvufi'l-İslâmî ve Tarihi, Kahire, 1969, s. 26-41.

Haris Muhasibi (ö. 243/857): Rıza hâline dayanan ve Muhasibiye diye bilinen bir hareketin öcüsüydü.

Abdullah b. Sehl Tüsteri (ö. 273/886): Rizayet ve mücahede temelinde oluşan ve Sehliye denilen bir hareketin ustası idi.

Ebu Said el-Harrâza'a (ö. 272/885) nisbet edilen Harrâziye, fenâ ve bekâ'yı, İbn Hafî'e (ö. 371/981) nisbet edilen Hafifiye huzur ve galebe hâlini, Ebu'l-Hüseyn en-Nuri'ye (ö. 295/907) nisbet edilen Nuriye isâri (diğer kamlığı), Hakim Tirmizî'ye (ö. 285/898) nisbet edilen Hakimiye veliliği, Ebu'l-Abbas es-Seyyari'ye (ö. 342/953) nisbet edilen Seyyariye cem ve fark hâlini tasavvufi hayatta esas alıyordu.⁴⁰ O dönemde bunlardan başka daha başka hareketler de vardı.

Zühhd döneminden tasavvuf dönemine geçiş ilimden irfana, yani zâhir ilimden bâtın ilmine, rivayeten dirâyete ve riâyete, amelî hikmetten keşf ve ilhama, zâhiri hükümlerden bâtinî hükümlere, aklî ve naklî (nassî) olandan kalbî ve vicdanî olana geçişin başladığı bir dönemdir. Bu dönem H. II. ve III. M. VIII ve IX. Asırlarda kendini iyice belli etmiştir. Tedricî surette zühden tasavvufa geçiş zühdün zayıfladığı ve öneminin azaldığı veya kaybolduğu anlamına gelmez. Tersine zühd, takva, ihsan ve fakr her zaman önemini korumuştur. Bütün tasavvufi hareketlerde ve târiklarda sülûk, tevbe, takva, fakr, zühd, amel ve ibadetle başlar. Sâlik son nefesini verene kadar bu hususlara bağlı kalır.

Tasavvuf marifet, irfan ve hikmetin giderek önem ve ağırlık kazanması zühd ve ona bağlı değerlerin eskisine göre yeni ve farklı şekillerde yorumlanması ve izah edilmesi hususunu da beraberinde getirmiştir. Bu tarif ve izahlardan biri avama, diğeri havassa göre yapılmıştır. Mesela Zunnun Misrî'ye göre avam günahattan, havas gafletten tövbe eder. İbn Atâ'ya göre biri inâbe, diğeri isticâbe olmak üzere tövbe iki çeşittir. İnâbe tövbesinde kul ceza ve azaptan korkuttuğu için, isticâbe tövbesinde Hak'tan haya ettiği için günahına ve hatasına tövbe eder.⁴¹

Daha sonra ahlak, zühd ve takva gibi kavramların avama, havassa ve hassetu'l-havassa göre olan üç türünden bahsedilmiştir. Ebu Ali Dekkâl tövbeyi üçe ayırır: Tövbe, evbe, inâbe. Tövbe ilk, evbe orta, inâbe son hâldir. Demek ki her tövbe bir değildir. Tövbe gelişmeye ve derinleşmeye müsait bir kavramdır. Dini hayatı zayıf olan bir müminin tevbesi ile mütedeyyin ve dindar bir müminin, özellikle âriflerin ve evliyanın tevbesi bir ve aynı değildir. Aynı şekilde nebiler ve velilerin tevbeleri de içerik ve amaç olarak farklıdır. Bunun için tövbe müminin, inâbe evliyanın, evbe peygamberlerinin sıfatıdır, denilmiştir.⁴²

⁴⁰ Hücûrî, Kefû'l-Mahcûh, Tahran, 1338, s.219-333. Söz konusu dönemde sufilere de reddedilen merdud bir takım mistik akımlar vardı. Hücûrî bunlardan ilhamcılara, ibahiyecilere, bâtinîlere, hululculara, ruhculara Keşful-Mahcûb'ta (s.164,

192, 334, 337, 341, 348) temas eder. Bunlardan başka bu dönemde tenasuhe inananlar, dehriler, tabiatçılar (ehl-i Tebâ'î), karmatiler, gebriler ve mulhidler, zındıklar gibi zümreler de vardı. Anadolu fethedildikten sonra bu tür inâçlara sahip olan zümrelerin Anadolu ve Balkanları bir şekilde etkilememeleri düşünülmeydi.

⁴¹ Kuşeyrî, s.160,161, Hâce Abdullah Ensârî, Tasavvufi kavramlardan herbirinin üç derecesinden bahseder. Bk.

⁴² Menâzilu's-Sâirin, Kahire, 1908.

⁴³ Kuşeyrî, s.258.

Abdullah et-Temimî şöyle demişti: Hatasından tevbe edenle gafletinden tevbe eden arasında büyük fark vardır! Aynı şekilde bu iki tür tevbe ile kulun iyiliklerini düşünüp buna değer vermesinden tevbe etmesi arasındaki fark ta büyüktür.⁴³

Tevbenin sâlikin mizacına, meşrebine, içinde bulunduğu duruma ve sülûkte aldığı mesafeye ve ulaştığı menzile göre gösterdiği farklı şekillerinden de bahs edilmiş ve bunun analizi yapılmıştır.

Serî Sakatî, tevbeyi, kulun günahını unutmamasıdır, şeklinde tarif ederken Cüneyd Bağdadi tam tersine: "Tevbe, kulun günahını unutmamasıdır"⁴⁴, şeklinde tarif etmiştir. Bu tariflerin ikisi de doğrudur. Günahkâr bir kişinin işlediği kötülükleri hatırlayıp tevbe etmesi, o günahlar aklına geldikçe tevbe etmesi sülûkün başlangıcındakilerin tevbesidir. İşlediği günahları geride bırakıp manevi bir safa hâlinde bulunanların ise safa hâline şükretmeleri, işledikleri kötülükleri düşünüp bu safa hâlini bulandırmamaları lazımdır.

Sufiler Hak Teala'nın et-Tâib ve et-Tevvâb olduğunu bahis konusu edip bunun kul ile olan ilişkisini açıklamaya çalışırlar; Ebu Hafs: "Kulun tevbede hiç payı yoktur. Çünkü tevbe kuladır, kuldan değildir" demiştir.⁴⁵ Yani kulun tevbe etmesi Allah'ın ona bir lutufudur, ondan değildir. Allah nasib etmezse kul tevbe edemez.

Rabiatu'l-Adeviye: "Tevbe tevbe'den tevbe etmektir" diyor. Samimi olmayan ve gaflet hâlinde yapılan tevbeleri günah olarak kabul edip bu tür tevbelere tevbe etmek lazımdır, diyor. Gâfillerin aymazlık hâlindeki tevbelerini günah sayıyor, en azından ciddi ve samimi bir tevbeyi engelleyen bir kusur olarak görüyor.

Tasavvufta, tevbedeki nedamet, pişmanlık, özür dileme gibi ahlaki ve psikolojik hususlar inceden inceye tahlil edilmiş ve bir çeşit tevbe felsefesi vücuda getirilmiştir.⁴⁶

Gerçi bahsedilen izah ve yorumlara zühhd döneminde de az çok rastlanır ama bunun derin tahlillere dayanması, düzenli ve tutarlı hâle gelmesi tasavvuf döneminde gerçekleşmiştir.

Zühhd döneminden tasavvuf dönemine geçilirken bir takım ilklerin yaşanması tabii ve kaçınılmazdır. Bazı sufilerin hayatlarından bahsedilirken onlarla ilgili bazı ilkler bahis konusu edilir.

Misaller: Sufî unvanını alan ilk şahıs Ebu Haşim el-Kufî'dir. İlk hankah/zaviyeyi sufiler için bina ettiren oldur ki Remle-i Şam'da eylemişlerdir.⁴⁷

Zunnun Mısrî işaretleri ibare ile anlatanların ve bu tarikle söz söyleyenlerin mukaddemi (öncüsü) idi.⁴⁸

Tevhid lisaniyle ve hâllerin hakikati hakkında Bağdat'ta ilk konuşan Serî Sakatî'dir. (ö. 251/865).⁴⁹

Horosan'da hâl ilmi konusunda ilk defa konuşan Şakik Belhi'dir.⁵⁰

⁴³ Kuşeyrî, s, 260.

⁴⁴ Kuşeyrî, s, 259.

⁴⁵ Kuşeyrî, s, 262.

⁴⁶ Bkz, Gazali, İhya, IV, s, 2-60.

⁴⁷ Câmî, Nefâhâtü'l- Üns, trc, 86.

⁴⁸ Câmî, s, 87.

⁴⁹ Sülemî, s, 48.

⁵⁰ Sülemî, s, 61.

Nişabur'da Melamet hareketini başlatan Hamdun Kassar'dır, (ö. 271/884).⁵¹

Mansur b. Ammar hakîm/bilge bir sufi idi.⁵²

Fenâ-bekâ hakkında ilk konuşan Ebu Said Harrâz'ıdır.⁵³

İbn Atâ'nın Kur'an'ı anlama konusunda özel bir usulü vardı.⁵⁴

Demek oluyor ki III-IV/IX-X asırda yaşamış olan zâhid sufiler (zühhd-i sûfiye) ve sufi zâhidler daha evvel bahis konusu olmayan bazı hususlar üzerinde konuşmuşlar, bu suretle sufiliğin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır.

Söz konusu dönemde sufilerin tasavvufa getirdikleri yeni fikirler ve kavramlar bu sufileri, daha önceki dönemlerde yaşamış zâhidlerden farklı hâle getiriyordu. Ayrıca belli bir sûfiye ait fikir ve kavram onu çağdaşı diğer sufilerden de farklı kılıyordu. Bu sebeple bu dönemdeki tasavvufta fikir ve kavram itibarıyla bir çeşitlik ve zenginlik vardı. Hücviri'nin bahis konusu ettiği sufi fırkaları ve zümreleri burada da hatırlamak gerekir. Genel anlamdaki fıkıh ve kalem ilmi nasıl bünyesinde özel fıkıhlar (Dört Mezhebin Fıkıhı) ve kelamlar (Mutezile, Eş'ari ve Matürîdî) barındırdığı gibi genel anlamdaki sufilik te içinde çeşitli özel tasavvufi zümreler (Tarikler-Tarikatlar) barındırıyordu. Birlik içinde çokluk vardı.

İbnü'l-Cevzî zühhd ile tasavvuf arasındaki farka dikkat çeker: Tasavvuf zühdden fazla bir takım hususlar içeren malum bir yoldur. Tasavvuf kötülendiği hâlde zühhdün kötülenmemiş olması ikisi arasında fark bulunduğunu gösterir.

Sufiler, zâhidler zümresine dâhil olmakla beraber bazı sıfatlar ve hâller itibarıyla onlardan ayrılır, sufilikten önceki zühhd ise genel mahiyetteki zühhd'dür.⁵⁵

Gerçekten de Ehl-i Sünnet başta olmak üzere Mu'tezile, Hariciler, Şia ve Selef mezhebinde olanlar tasavvufu eleştirdikleri hâlde zühhd kavramına sahip çıkmışlardır. Fıkıh âlimlerinin çoğunu da zühhd konusunda böyle görmek gerekir.

İbnü'l-Cevzî: "İlk zamanlarda dindarlara müslüman ve mümin deniliyordu, sonra zâhid ve âbid unvanları ortaya çıktı, sonra bazı zümreler ortaya çıktı, bunlar dünyadan el etek çekerek kendilerini zühde ve ibadete verdiler, bu hususta kendilerine özgü bir yol tuttular", diyor. Bu durum tasavvuf gibi zühhd hareketinin de sonradan ortaya çıktığını gösterir. İbnü'l-Cevzînin, "Zühhdü kimse kötülemedi, ama tasavvuf kötülendi" demesine gelince aslında gayri İslami zühhd de eleştirilmiş ve kötülenmiştir. Nitekim İbnü'l-Cevzî de eserinin 9. Bölümünde yaşayışları ve dini hayatları ilk müslümanlara uymayan zâhid ve âbidleri eleştirmiştir.⁵⁶

İbnü'l-Cevzî Evâil-i Sûfiye dediği ilk sufilerle sonrakiler arasında da fark görür, mesela: "ilk sufiler devlet adamlarından kaçarken sonrakiler onların dostları oldular" der ve ilk sufilerin sözlerine dayanarak sonraki sufileri eleştirir.⁵⁷

⁵¹ Sülemî

⁵² Sülemî, s. 131.

⁵³ Sülemî, s. 228.

⁵⁴ Sülemî, s. 265.

⁵⁵ İbnü'l-Cevzî, Telbisü İblis, Kahire, 1928, s. 155, 159.

⁵⁶ İbnü'l-Cevzî, s. 145, 155, 159. Daha önce de ham ve soğuk zâhidler (zühhd-i huşk, zühhd-i bârid) Gazalî tarafından eleştirilmiştir. (bkz. İhya, Kahire, 1939, III, 389-392)

⁵⁷ İbnü'l-Cevzî, 160, 162. İmsak ve perhîzkârlık anlamına gelen zühhd (Apstinence) ile çilecilik anlamına gelen zühhdü (Asceticism)'i birbirinden ayırd etmek lâzım.

Gerek zâhidlerin, gerekse sufilerin eleştirilmiş olmalarının sebeplerinden biri de zâhidlerin zühd, sufilerin tasavvuf hayatına yeni kavramlar ve unsurlar getirmiş olmalarıdır.

Zühd hayatına da tasavvuf hayatına da dış kaynaklardan bir takım sızmalar olmuştur. Bunun neticesinde İbahiye, Hululiye, Evliyayiye, İlhamiye, Ruhaniye, Melahide ve Tenasuhiye gibi bir takım gayri İslami mistik hareketler ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı faaliyetlerini zühd ve tasavvuf adı altında sürdürmüşlerdir.⁵⁸

Bahsedilen hususlar dikkate alındığında İslam'daki zühd ve sufiliğin iç dinamiklerin etkisi ve gelişimi neticesinde ortaya çıktığını kabul etmekle beraber dış kaynaklardan gelen etkiler ve sızmalar da göz ardı edilemez.

Bölgelere Göre Zühd ve Tasavvuf Hareketleri

Gerek I/VII. asırda gerekse zühd hareketinin tasavvufa evrimleştiği II/VIII. ve daha sonraki asırlarda zühd ve tasavvufun çeşitli bölgelere göre farklılıklar gösterdiği meselesine eskiden beri dikkat edilmiştir. Zamana ve çağa göre farklılık gösteren bu hareketin mekâna ve bölgelere, hatta içinde yayıldığı toplumlara ve halklara göre az çok farklılık göstermesi tabiidir.

İbnü'l-Cevzî Sifatu's-Sufve'de ilk zâhid ve sufileri yaşadıkları bölgelere göre sınıflandırmıştır. Diğer taraftan sahabe ve Tabiînden başlayarak dindarları kronolojik sıraya göre anlatmaya da gayret etmiştir. Ebu Nuaym da Meşrik sufileri dediği Horasan Sufilerini Süleî'nin Tabakatu's-Sufiye'sinden alarak aktarmıştır.⁵⁹

Ebu'l-Alâ Afifi et-Tasavvuf es-Sevretu'r-Ruhiye fi'l-İslam'da (Kahire,1963, s.85/102) Medine, Basra, Küfe, Bağdad, Nişabur, Suriye ve Mısır zühd ve tasavvuf ekollerinden; Ali Sâmî en-Neşşâr Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslam'da (Kahire,1977. III, 150/429), Kâmil Mustafa eş-Şeybî es-Sıla beyne't-Tasavvuf ve't-Teşeyyu'da (Kahire, 1969) bahis konusu bölgelerde oluşan zühd-tasavvuf ekollerinden bahsetmişlerdir. Zühd hareketinin doğuş ve gelişme sürecini, tasavvufa evrimleşme olgusunu doğru olarak anlamak için söz konusu bölgelerdeki sosyo-kültürel durumu daima gözününde bulundurmak gerekir.

İbn Haldun Mukaddime'de tasavvufa ayırdığı bir bölümde tasavvufu İslam toplumunda sonradan ortaya çıkan şer'i ilimlerden biri olarak tarif ettikten sonra bunun aslının öteden beri ilk müslümanlar (selef) arasında hak ve hidayet yolu olarak mevcut olduğunu belirtir.

İbn Haldun'a göre şeriat ilmi biri fakihlere, diğeri sufilere özel olmak üzere iki kısımdan oluşur: Fıkıh-ı Zâhir, Fıkıh-ı Bâtın. Kelam, Fıkıh ve Tefsir âlimleri kendi ilimlerini anlatmak için eserler yazarken sufiler de kendi alanlarında eserler yazmaya başladılar. Bunlardan bazıları eserlerinde yapılması veya yapılmaması gereken hususlarda nefis muhasebesi yapmanın ve takvanın hükümlerini anlattılar. Haris Muhasibi er-Riaye'de (ö. 243/857) bu yolu tuttu. Diğer bir kısmı yaşadıkları manevi

⁵⁸ Zındık zahidler için bkz, Ali Sâmî en-Neşşâr, III, s, 196, 270.

⁵⁹ Ebu Nuaym, Hilyetü'l-evliya, X, s, 43.

hâller itibariyle bu yolu tutanların vecid ve zeklerini anlattılar. Kuşeyri (ö. 465/1072) Risale'de, Sühreverdî (ö. 632/1234) Avraifu'l-Maarif'te bu yolu tuttu. Gazali İhya'da H. Muhasibi ile Kuşeyri'nin yolunu bir araya getirdi. Bu suretle başlangıçta tasavvuf sırf ibadet iken sonradan düzenli bir ilim hâline geldi.

İbn Haldun takva ve nefis muhasebesini esas alan Muhasibi'nin er-Riaye'siyle keşf ve müşahede ağırlıklı Kuşeyri'nin Risalesi ve Sühreverdî'nin Avavifu'l-Maarifi arasında fark görür. Gazali'nin ihya'sı ise her iki yolu kapsar.⁶⁰

İbn Haldun'a göre söz konusu iki tarzdan sonra üçüncü bir tasavvuf tarzı daha ortaya çıktı. Bu tasavvufta gayb âlemiyle madde âlem arasındaki perdeyi (hicab) riyazet ve mûcahede yoluyla ortadan kaldırıp Arz'dan Arş'a kadar bütün varlıklar hakkında bilgi sahibi olmak gayedir. Bunun örneği Vahdet-i Vücut'u benimseyenlerin tasavvuf anlayışlarıdır.

TARİKLER-TARİKATLAR-FIRKALAR

II/VIII, III/IX. ve IV/X. asırda sufiler arasında bir takım zümreler, fırkalar ve gruplar ortaya çıkmıştı. Bunlardan bir kısmının İslam diniyle ilgisi bulunmadığından sufiler tarafından kabul edilmemiş ve reddedilmişti: İbâhiye, Hululiye gibi. Diğer kısmı İslam'ın zâhiri hükümlerine bağlıydı. Fakat bunlar arasında tarik (yöntem) ve meşreb farklılıkları bulunduğundan birbirini eleştirmekteydiler. Tayfuriye-Cüneydiye örneğinde olduğu gibi. Bu dönemde tanınmış sufiler çevresinde toplananlar, sonradan anlaşılan anlamda şeyh-mürît ilişkisi ve tarikat anlayışı içinde değillerdi. Bunlardan bazılarının muhibleri ve müntesibleri birkaç kişiden ibaretti. Hücvirî, ünlü sufi Haris Muhasibi'ye nisbet edilen ve Muhasibiye adı verilen bir zümreden bahseder. Hâris Muhasibi Bağdad'ta vefat ettiğinde cenazesi sadece dört kişi tarafından kaldırılmıştı. Muhasibiye oluşturan müritler fırsat buldukça ustalarının sohbet halkasına devam eder, ondan faydalanırlardı. Bunlar bir tarikat disiplini içinde birbirine, tarikat esaslarına ve şeyhlerine bağlı olan dervişler gibi değillerdi. Tersine ustalarına karşı hürmetkâr olmakla beraber onlara karşı oldukça serbestlerdi. Daha sonra ortaya çıkan tarikatların geçmişleri genellikle bunlara dayanıyordu. Bunlardan bazıları tarikatlara evrimleşmişti. Cemaatleşme sürecinden sonra ortaya çıkan tarikatlardan başlıcaları aşağıda gösterilmiştir.

İlk Tarikatlar ve Kurucular

Günümüze kadar gelmiş ve etki alanı geniş tarikatlardan başlıcaları şunlardır:

- 1- Kadiriye, Abdülkadir Geylani'ye (ö. 562/1160) nisbet edilir, Irak-Bağdad.
- 2- Rifaiye, Seyyid Ahmed Rifâi'ye (ö. 578/1183) nisbet edilir, Irak-Basra.
- 3- Suhreverdîye, Ebu'n-Necib Sühreverdî'ye (ö. 563/1167) nisbet edilir, Irak-Bağdad.

⁶⁰ Bk. İbn Haldun, Şifau's-Sail, Ankara, 1958, s.54.

- 4- Yeseviye, Ahmed Yesevi'ye (ö. 562/1166) nisbet edilir, Maverannehir-Türkistan.
- 5- Zâhidiye, İbrahim Zâhidi Geylani'ye (ö. 690/1291) nisbet edilir. Geylan Halvetiye bu tarikatın bir koludur.
- 6- Halvetiye, Ömer Halveti'ye (ö. 800/1397) nisbet edilir, Harizm.
- 7- Kübreviye, Necmedin Kübra'ya (ö. 618/1221) nisbet edilir. Harizm.
- 8- Nakşibendiye, Bahaeddin Nakşibend'e (ö. 791/1389) nisbet edilir. Bunun Hint koluna Müceddidiye denir. Türkistan-Buhara.
- 9- Çiştîye, Muinuddin Çiştî'ye (ö. 633/1236) nisbet edilir, Hint-Delhi.
- 10- Medyenîye, Ebu Medyen'e (ö. 590/1193) nisbet edilir, Kuzey Afrika.
- 11- Bedeviye, Ahmed Bedevi'ye (ö. 675/1276) nisbet edilir, Mısır-Kahire.
- 12- Şâziliye, Ebu'l-Hasan Şâzili'ye (ö. 656/1258) nisbet edilir. Mısır-Kahire.
- 13- Desukiye, İbrahim Desuki'ye (ö. 693/1295) nisbet edilir. Mısır-Kahire.
- 14- Sa'diye-Cibaviye, Sa'deddin Cibavi'ye (ö. 736/1335) nisbet edilir. Suriye.
- 15- Mevlevîye, Celaleddin Rumi'ye (ö. 672/1273) nisbet edilir. Anadolu-Konya.
- 16- Bektaşîye, Hacı Bektaş Veli'ye (ö. 669/1271) nisbet edilir. Anadolu-Kırşehir.
- 17- Bayramîye, Hacı Bayram Veli'ye (ö. 833/1430) nisbet edilir. Anadolu-Ankara.
- 18- Celvetiye, Aziz M.Hüdai'ye (ö. 1038/1628) nisbet edilir. İstanbul.

Bu tarikatlardan Kâdiriye, Rifaiye, Sühreverdiye, Irak; Yeseriye, Zâhidiye, Halvetiye, Kübreviye, Nakşibendiye, Türkistan-Maverannehir-Harizm; Çiştîye Hint, Medyenîye Kuzey Afrika; Şâziliye, Bedeviye, Desukiye, Mısır; Sa'diye Suriye; Mevlevîye, Bektaşîye, Bayramîye ve Celvetiye Anadolu bölgelerinde yaygın olan tarikatlardır. Son dört tarikattan Mevlevîye Kübreviyenin, Bayramîye ile Celvetiye Halvetiyenin (Erdebiliye-Sühreverdiye) Anadolu'daki kolu sayılır. Anadolu ve Balkanlardaki tarikat hayatı üzerinde daha fazla tesirli olan Irak, Maverannehir, Harizm kökenli tarikatlardır. Bursa için de bu durum söz konusudur.

Doğu İran'daki Nişabur, Tus, Cam bölgelerini, Afganistan'daki Herat ve Belh yörelerini ve Türkmenistan'daki Merv, Ebiverd, Nesa ve Serahs muntakalarını kapsayan Horasan, tasavvuf bakımından önemlidir. Fütüvvet ve Melâmet ehlinin ilk temsilcileri bu bölgedendir. Hacı Bayramı ve Nuru'l-Arabi Melâmîleri'nin Horasan melamet ehliyle ilişkileri vardır. Aynı şekilde Anadolu'daki ahiler ve fütüvvet ehli de yine aynı bölgeyle ilişkilidirler. Birçok heretik (râfîzî) mistik hareketin kökleri de yine bu bölgedir. Bunlardan bir kısmı Vahidi tarafından Menakıb-ı Hâce-i Cihan ve Netice-i Can isimli eserinde anlatılmıştır. Maverannehir ve Harizm gibi bölgelerden göç edip Anadolu'ya gelen dervişler Horasan üzerinden Anadolu'ya geldiklerinden doğudan gelen bütün dervişler Horasan erenleri diye anılmışlardır.

Asırlar boyu geniş İslâm coğrafyasında hüküm süren ve faaliyette bulunan tasavvufî hayatı ve zümreleri Arap, Acem, Türk ve Kürt gibi ırk ve kavimlere nisbet edip Arap sufileri, Acem sufileri, Kürt sufileri, Türk sufileri gibi ifadeler, Irak sufileri, Horasan melâmetleri gibi deyimler kullanmak daha doğrudur. Çünkü bahis konusu bölgelerdeki kültür, o bölgelerde yaşayan farklı etnik kökenli insanların ortak mirasıdır. Tasavvuf bu mirasın önemli bir parçasıdır. Baştan beri Anadolu dervişlerine Abdâlân-ı Rum, Gâziyânı Rum, Bâciyan-ı Rum, gibi unvanların verilmiş

olması bu bakımdan dikkat çekicidir. Dervişler yetmiş iki millete bir gözle bakıp insaniyeti öne çıkaran ve milli olmaktan en uzakta bulunan bir zihniyetin sahipleri. Bu durum Bursa için de böyledir. Dervişlerin dinî renklerini soylarından çok bağlı oldukları tasavvufî zümreler ve içinde yaşadıkları kültür havzalarıdır. Ne olursan ol gel, diyen Mevlâna'nın tasavvufunu soy ve ırkla ya da ulusallıkla açıklamak dine ve akla da ilme de uygun değildir. Dil konusu ayrı tutulmak şartıyla Yunus Emre'nin tasavvufu da böyledir.

-II-

BURSA'DAKİ TASAVVUF GELENEĞİNİ BESLEYEN İSLÂM TASAVVUFU

Bursa 1326'da Osmanlılar tarafından fethedilmeden önce Anadolu, Selçuklular döneminde mutasavvıfların ve tarikat ehlinin yoğun olarak faaliyet gösterdikleri bir saha hâline gelmişti. Antakya, Tarsus, Adana, Urfa ve Diyarbakır gibi Torosların güneydeki bölgelerin (Avâsim, DİA, IV-III) erken bir dönemde Müslümanların eline geçtiği, burada bir takım zâhid, âbid ve mutasavvıfların yetiştiği bilinen bir husustur. Süleimî'nin ilk sufiler arasında zikrettiği Ahmed b. Asim el-Antakî, Yusuf b. Esbât, Abdullah b. Hubayk el-Antakî ve Ebu Bekir ibn Ebî Sa'dan Antakyalı idiler.⁶¹ 1071'deki Malazgirt savaşından sonra Avâsim bölgesindeki sufilerin faaliyetleri Anadolu'nun iç bölgelerine doğru yayıldı.⁶² Malazgirt zaferinden sonra Anadolu, İran'dan ve Horasan'dan gelen dervişlerin de faaliyet alanı hâline geldi.

Bursa'nın fethinden önce tasavvufî faaliyetlerin Anadolu'da 3-4 asırlık bir geçmişi vardı. Bu faaliyetler Irak, İran, Horasan, Harizm ve Maverâunnehir'deki tasavvufî faaliyetlerin uzantısı ve devamı olup Diyar-ı Rum'da iyice tutunmuş ve kök salmışlardı.

Bursadaki tasavvufî düşünce ve hayatın Selçuklu dönemiyle, Selçuklu dönemi tasavvufî düşünce ve hayatın daha evvelki sufiyane düşünce ve hayat tarzıyla bağlantısını ve ilişkisini göstermek için bazı örnekler üzerinde durmak gerekir.

Muhammed Ruveyym, el-Cerîrî, İbn Atâ, Ebu Amr Dimaşkî ve Hüseyin b. Mansur gibi sufilerin sohbetlerinde bulunmuş olan Şirâz'lı meşhur sufi İbn Hafif (ö. 331/942)⁶³ Hücvirî'ye göre huzur ve galebe merkezli bir tasavvuf üzerinde duruyor, bu husustaki fikirlerini ve tasavvufî hayatı onunla paylaşan, ondan sonra da hareketi devam ettiren topluluğa Hafifiye deniliyordu.⁶⁴

⁶¹ Bkz, Süleimî, Tahakutu's-sufiyye, Kahire 1969, s.137, 141. Ali Samî, en-Neşşâr, Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm, Kahire, 1977, III, s.338.

⁶² İbnü'l-Cevzi, Sıfatu's-Safveh, 1973, IV, s.255-288.

⁶³ Süleimî, s.462.

⁶⁴ Hücvirî, Keşfu'l-Mahcub, Tahran, 1338, s.317.

Hafifiyye sonradan anlaşılan anlamda belli bir takım âdâb ve erkânı, ezkâr ve evradı bulunan bir tarikat değildi. İbn Hafif üstad, çevresine toplanıp sohbetine katılanlar onun sadık ve samimi cemaati mesabesinde idi. Huzur-Gaybet çerçevesinde bir tasavvufî hayat yaşıyorlardı. Ebu Nuaym el-İsfahanî, Ebu Nasr es-Serrac gibi sufi yazarlar ve İbn Bâkûye, onun tassavuf anlayışını benimsemişlerdi. Müritlerinden Hüseyin Ekkârî-i Şîrâzî Kazeruniyye tarikatının kurucusu Ebu İshak İbrahim b. Şehriyârın (ö. 426/1035) üstadı idi. Ebu İshak Şîrâzî İran'ın Fars bölgesindendi. Çevresinde kalabalık bir müritler topluluğu oluşmuştu. Müritlerini Gaza'ya teşvik ettiği için Şeyh-ı Gâzî diye anılmıştı.

Ebu İshak Şîrâzî'nin tarikatının üçüncü Şeyhi Hatib Ebu Bekir (ö. 502/1109) tarafından Şeyh Ebu İshak Şîrâzî hakkında Arapça yazılan el-Firdevsu'l-Mürşidiyye fi Esrarî's-Samedaniyye (Leipzig, 1948, nşr, Fritz Meler) isimli menkıbenâme 728/1328'de Mahmud b. Osman tarafından Farsçaya tercüme edildi. Menkıbenâme ayrıca Çömezzâde Mehmed Şevki tarafından Türkçeye de tercüme edilmiştir.⁶⁵

Kazeruniye hareketine bağlı olan dervişler Şîraz'dan İslam ülkelerine yayıldılar ve gittikleri yerlerde zaviyelerini inşa ettiler. Yıldırım Bayezid 802/1400'da Bursa'da bir Kazerunî tekkesi kurdu. İdaresini Bağdadlı Seyyid Muhammed en-Netta'a verdi. Tekkenin civarındaki cami hâlâ Ebu İshak Camii olarak anılmaktadır.⁶⁶

Anlatılan örnek Kazeruniye şeklinde devam eden Hafifiyye hareketinin Şîraz'dan Bursa'ya olan yolculuğunu göstermesi bakımından önemlidir. Ebu İshak gibi İbn Hufif de üstad ve müritlerinden önemli bir kısmı da Fars kökenlidir, ama Bursa'da dinî-tasavvufî hayatın yaşanmasında etkili olmuşlardır. Ebu İshak'a Şeyh-ı Gâzî denmesi, müritlerin gazaya önem vermeleri Osmanlı askeri gücüne katkı sağlamış olabilir.

Kadiriye-Eşrefiye ve Bursa

Kadiriye, Abdülkadir Geylani'ye (ö. 561/1165) nisbet edilen ve merkezi Bağdad'ta bulunan ilk ve en yaygın tarikatlardan biridir. Abdülkadir aslen İran'ın Kuzeyindeki Geylan (Ceylan) bölgesindendir. Seyyid olarak kabul edilmekle beraber onun Arap olmadığını söyleyenler de vardır.

Eşrefoğlu Abdullah Rumi (ö. 874/1469, İznik), önce Hacı Bayram Veli'ye intisap etmiş, sonra onun tavsiyesiyle Suriye'ye gidip Abdülkadir Geylani'nin soyundan gelen Seyyid Hüseyin el-Hamevi'nin müridi olmuş, ondan hilafet almış ve Bursa'ya dönmüştü. Eşrefoğlu Rumi Anadolu ve Rumeli'de Kadiriyye tarikatının Pir-i Sanisi kabul edilir. Kendisine nisbet edilen Eşrefiye, Kadiriye tarikatının bir koludur.

Kadiriye, Eşrefiye vasıtasıyla Bursa'daki tasavvufî hayat Kadiriye'den beslenmiştir. Kadiriye Rumeline ve Anadolu'ya da Bursa'dan yayılmıştır.⁶⁷

Necmeddin Kübra (ö. 618/1221) ve Kübrevilik. Necmeddin Kübra'ya nisbet edilen

⁶⁵ Bkz, Süleymaniye, ktb, Esad Efendi, nr 2429.

⁶⁶ Köprülü, Fuad, Ebu İshak Kazerunî ve Anadolu'da İshakî Dervişleri, T.T.K. Belleten XXXIII. 130 (1969), s. 225-236. H. Adnan Erzi, Bursa'da İshakî Dervişlerine Mahsus Zaviyenin Vakfiyesi, VD, II, 1942, s. 423-429, Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa, 1993, s. 87-103, Algar, H, DİA, XXV, s. 146-149.

⁶⁷ Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa 2001.

bu tarikat Harizm'de kurulmuş, diğer bölgelere buradan yayılmıştır. Mevlana Celaleddin Rumi'nin babası Sultanu'l-Ulema Bahaeddin Veled, Nefahatu'l-Üns'a göre Necmeddin Kübra'nın halifelerindendir. Daha sonra kurulan ve Celaleddin Rumi'ye nisbetle Mevleviye denilen tarikat Harizm-Belh (Horasan) kaynaklıdır. Mevlevi tarikatı mensuplarının Kütahya'dan sonra Bursa'da tekke kurmaları erken bir döneme rastlar.⁶⁸ Sipehsalar, Sultanu'l-Ulemayı Ahmed Gazali'den gelen bir silsilenin halkası olarak gösterir. Şems-i Tebrizi ve Mevlana ilişkileri dikkate alınırsa Mevleviliğin Tebrizle de bir ilişkisi olduğu görülebilir.

Horasan'ın beldelerinden Belh, Tirmiz ve Herat tasavvuf tarihi bakımından önemli bölgelerdir. İlk sufilerden İbrahim b. Edhem, Şakik el-Belhî, Hatem el-Asamm, Muhammed b. Fadl, Ebu'l-Hasan Buşenci, Ahmed b. Hadraveyh ve Ebu Bekir Verrâk bu bölgeden idiler. Eskiden Baktra ve Bahriş denilen Belh bazı hanedanlıklara başkentlik yapmış kadim bir medeniyet ve kültür merkezi idi. Bazı büyük sefilerin buradan çıkması tesadüf değildi. Sultanu'l-Ulema Bahaeddin Veled oradaki kültürü Anadolu'ya taşımış, oğlu Mevlana da bunu devam ettirmişti.

Belh (Baktaria) gibi civarındaki Tirmiz de eski bir kültür merkeziydi. Tasavvufun velayet ve hikmet boyutunu geliştiren ve derinleştiren Muhammed b. Ali Hakîm et-Tirmizi'den başka Ebu Bekir Hamid et-Tirmizi bu bölgede yetişmiş ünlü sufilerdi. El-Hakîm unvanıyla meşhur olan Ebu Bekir el-Verrâk da Belh'de yaşamış olmakla beraber aslen Tirmizli idi. Hikmet üzerinde yoğunlaştıklarından Hakîm (Bilge) diye meşhur olan söz konusu iki Horasanlı sufinin Divan-i Hikmet Sahibi Ahmed Yesevi'yi etkilemiş olmaları uzak bir ihtimal değildir.

Halvetilik ve Bursa

Halvetiye tarikatının piri Ebu Abdullah Siracuddin Ömer (ö. 800/1397), Lâhicân'da doğdu, burada yetişti. Daha sonra Harizm'de bulunan amcası Ahi Muhammed Nuru'l-Halveti'nin (ö. 789/1377) yanına gitmiş, ondan hilafet almıştı, şeyhi vefat edince onun yerine geçmişti.

Şeyh Ömer Halveti bir gün ıssız bir yerde otururken gayet büyük ama içi oyuk bir çınar ağacı görmüş, içine girip halvete çekilmiş ve gözden kaybolmuştu. Şeyh burada 40 erbain çıkmıştı, Baku'da ikamet eden Yahya Şirvanî (ö. 868/1463) bu tarikatın ikinci piridir. Halvetiye, Zâhid Geylâniye (ö. 690/1291) nisbet edilen Zâhidiye tarikatının bir koludur.

Safeviye (Erdebiliye) ve Safeviye'nin kolu olan Bayramiye de Halvetiye'nin şubeleridir.⁶⁹

Seyyid İbrahim Gülşen'e (ö. 940/1533) nisbet edilen Gülşeniye, Sünbül Sinan'a nisbet edilen Sünbülüye, Niyazi-i Mısırî'ye (ö. 1104/1693) nisbet edilen Mısırîye, Aziz Mahmud Hüdâî'ye (ö. 1038/1628) nisbet edilen Celvetiye, Halvetiye tarikatının

⁶⁸ Kara, Mustafa, a.g.e., s. 144-164

⁶⁹ Kara, Mustafa, a.g.e., s. 359-450, Bursa'daki Halveti Dergâhlar: Mısri Dergâhı, s. 359-406, Gazi Dergâhı, s. 407-428, Ali Mesti Edhemi Zaviyesi, s. 429-450

şubeleridir. Atpazarlı Osman Fazlı-i İlâhî (ö. 1102/1690) ile halifesi İsmail Hakkı Bursevi (ö. 1137/1725) de Celvetiye (Halvetiye) tarikatının önemli pirleridir.

Aziz Mahmud Hüdâî'nin mürşidi Mehmed Muhyiddin Üftâde (ö. 988/1580) ve onun şeyhi Muk'at (Kötürüm) Dede veya Çoban Şeyhi demekle meşhur olan Hızır Dede (ö. 913/1507) de Halvetiye'nin Bursadaki önemli pirleridir.⁷⁰

Zeyniye ve Bursa

Sühreverdiye'nin bir kolu olup Horasanlı Sufi Zeynuddin Hafî'ye (ö. 838/1434) nisbet edilen Zeyniye, Abdüllâtîf Küdsî (ö. 856/1452) tarafından Bursa'ya getirilmiştir.⁷¹ Abdüllâtîf Küdsî hac için Mekke'ye giderken Zeynuddin Hafî ile Kudüs'te tanışmış, Horasan'da Cam şehrinde sülûkünü tamamlamış, hilafet almış, Anadolu'ya gelmiş ve Bursa'da Zeyniye dergâhını kurmuştu.

Erdebiliye ve Bursa

Erdebiliye, diğer adıyla Safeviye, Erdebili Şeyh Safiyyuddin İshak'a (ö. 740/ 1334) nisbet edilen bir tarikattır. Osmanlı Padişahları Erdebil Meşayhına saygı gösterir, her sene onlara çerağ akçesi adı altında kıymetli hediyeler gönderirlerdi. Bursa'da hâlâ menkıbeleri anlatılan ve Somuncu Baba demekle meşhur olan Hamiduddin-î Aksarayî (ö. 815/1412) bu tarikattan idi. Müridi ve halifesi Hacı Bayram-ı Veli (ö. 833/1455) aynı tarikat geleneğini Ankara'da devam ettirmişti. Eşrefoğlu Rumi'nin ilk mürşidi Abdurrahim-i Tirsî ve Akbıyık Sultan (ö. 859/1455) Bursa'daki halifeleriydiler. Bu suretle Erdebil sufilerinin tesiri Bursa'ya kadar uzanmıştır.

Ali b. Meymun el-Mağribî (ö. 917/1511)⁷² Emir Abdülkadir el-Cezairî (ö. 1301/1883) ve Sidî Ahmed Şerif es-Senûsî (ö. 1933, Mekke) Şazeliye Tarikatına mensup Kuzey Afrikalı sufiler olup bir süre Bursa'da kalmışlardır.

Yesevilik ve Bursa

Pir-i Türkistan denilen Ahmed Yesevî'ye (ö.562/1167) nisbet edilen bir tarikattır. Yesevî, tasavvufî hisleri, fikirleri ve hikmetleri ilk defa Türkçe ifade eden büyük ve önemli bir mütasavvıftır.⁷³ Hazinî, Cevahirü'l-Ebrâr min Cevahiri'l-Bihâr, (Kayseri,1996) isimli eserinde Ahmed Yesevî ve tarikatı hakkında bilgi vermiştir.

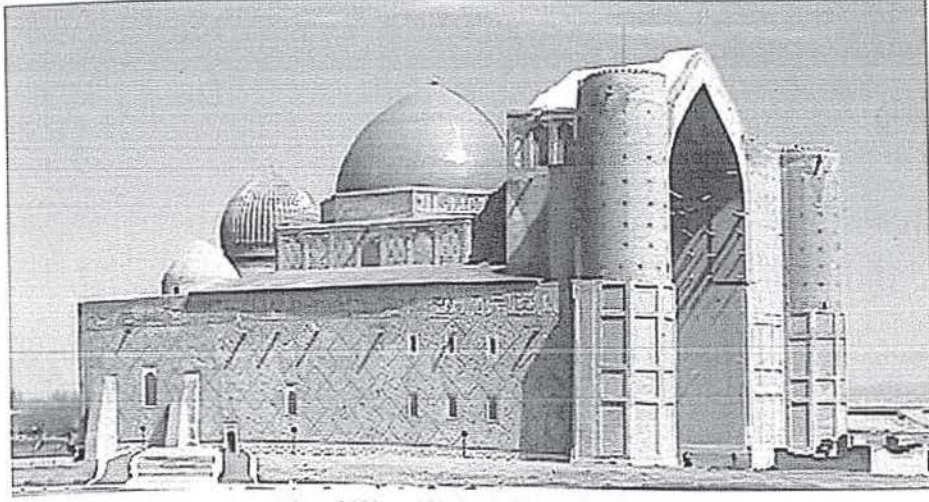
Yesevilik'in gerek Bektaşîye gerekse Nakşbendiye tarikatıyla ilgisi olması sebebiyle dolaylı olarak Bursa'daki tasavvufî hayatla alakası vardır. Ahmed Yesevî, Hemedanlı Sufî Şeyh Yusuf'un (ö. 535/1140) dört halifesinden biridir. Ahmed Yesevî'nin de dört halifesi vardı: Mansur Ata, Abdülmelik Ata, Süleyman Ata, Hakîm Ata.

⁷⁰ Sadık Vîcdânî, Tomar-ı Turuk'tan Halvetilik, İstanbul 1341. Kara, Mustafa, a.g.e., s. 289-358, Niyazi Mısıri'nin Halfesi Ahmed Gazzi ve Dergâhı için, bkz. Kara, Mustafa, s. 407-428.

⁷¹ Camî, Nefâ Hatu'l-Üns trc, s. 557, Kara, Mustafa, a.g.e., s. 242-266.

⁷² Camî, Nevahatu'l-Üns trc. S. 682

⁷³ Bkz. Divan-ı Hikmet, H. Bice, Ankara, 2001, Eraslan, K. Divan-ı Hikmet'ten Seçmeler, Ankara, 1983.

Ahmed-i Yesevi Türbesi Yesi - Kazakistan

Hakim Atâ'nın halifelerinden Zengi Ata'nın diğer bir adıyla Zengi Baba'nın da dört halifesi vardı: Uzun Hasan Ata, Seyyid Ata, Sadr Ata, Bedr Ata.⁷⁴

Yukarıdaki isimlere unvan olarak eklenen Ata ve Baba kelimelerinin genelde Anadolu-Balkanlar coğrafyasıyla, özelde Bursa ile ilgisi bulunmaktadır. Amasya'daki Babailerin ve Bektaşiliğe mensup babaların Yesevi geleneğiyle ilgileri bulunduğu gibi Bursa'daki Musa Baba, Geyikli Baba, Okcu Baba, Doğlu Baba, Ramazan Baba, Yoğurlu Baba ve Dede gibi unvanların Türkistan'daki Yesevi geleneğiyle ilgileri vardır.⁷⁵

Babailer ve Bursa

Amasya ve çevresinde yaygın durumda bulunan Baba İlyas-ı Horasan'ın (ö. 637/1240) derviş ve halifelerine genellikle "baba" denilmekte idi. Bazı araştırmacılara göre Hacı Bektaş-i Veli de bu babalardandı.

Pir İlyas, Horasan'dan gelip Amasya'ya yerleşmişti. Bazı kaynaklara göre Tacülârifin Ebu'l-Vefâ'nın (ö. 501/1105) dervişlerinden Baba Gark'ın isminde bir şeyhin halifesiydi. Diğer bir ifadeyle Baba İlyas aslen kürt olan Tâculârifin Ebu'l-Vefâ'ya nisbet edilen Vefaiye tarikatına mensuptu.

Şa'rânî, Ebu'l-Vefa hakkında şu bilgiyi verir: "Şeyh Tâculârifin Ebu'l-Vefâ (r.a) çağında Irak'taki meşayihin en önde gelenlerindendi. Harika kerametleri vardır. Döneminde bu işin başı o idi. Sayılamayacak kadar çok âlim ve sâlih mü'minler onun şakirtleri olmuşlardır. Hâl sahibi olup kırk hâdımı vardı. Şeyh Ebu Muhammed eş-Şenebekî, onu tarikatına aldığı gün: "hiçbir şeyhin ağına düşmeyen bir kuş bu gün bizim ağıma düştü", demişti. Çağdaşı şeyhler onun heybetine hayret ederlerdi. Abdülkadir Geylani Ebu'l-Vefa hakkında: "Hak Teala'nın dergâhına onun gibi bir

⁷⁴ Ali b. Hüseyin es-Safi, Reşehat, İstanbul, 1291, s.14-25.

⁷⁵ Kara, Mustafa, a.g.e.,

Kürt varmamıştır", demişti. İlk defa Irak'ta Tacülârifin unvanı Ebu'l-Vefâ'ya verilmişti.⁷⁶

Kaynaklarda Rum Abdalları veya Rum Gâzileri denilen, kuruluş döneminde Bursa'da Osmanlı yönetimine önemli hizmetlerde bulunan zümrelerden biri de söz konusu baba ve dede unvanı verilen dervişlerdi.

Bektaşilik ve Bursa

Hacı Bektaş-i Veli (ö.1271) Horasan'dan gelip Kırşehir'deki Sulucakarahöyük'e yerleşmiş, meczup bir dervişti. Bazı rivayetlere göre Hacı Bektaş Ahmed Yesevi'nin müridi idi. Diğer bir rivayete göre ise Ahmed Yesevi'nin halifelerinden Lokman-ı Perende'nin müridi idi. Hacı Bektaş'ın sekizinci imam Ali Rıza'nın soyundan geldiği kabul edilir. Sulucakarahöyük'teki zaviyede şeyh olan Abdal Musa dervişleriyle kalkıp Bursa'ya gelmesi, Orhan Gazi'nin hizmetine girmesi, Hacı Bektaş'ın Yeniçeri Ocağı'nın manevi piri kabul edilmesi Hacı Bektaş Veli adı etrafında oluşan menkıbelerin, inançların ve geleneklerin Bursa'ya intikal etmesine sebep olmuştu.⁷⁷ Hacı Bektaş'tan Hurufî Ali el-A'la'ya (ö.822/1419) kadar olan zaman Bektaşiliğin ilk dönemidir. Balım Sultan (ö. 1516) zamanına kadar olan zaman ikinci dönem, ondan sonraki zaman üçüncü dönemdir. Bektaşilik bu üç dönemden her birinde az çok bir takım farklılıklar göstermiştir. Bizim için burada önemli olan Hacı Bektaş Veli ile Horasan'dan yola çıkan, yol boyunca bünyesine bir takım unsurlar alan bir geleneğin Bursa'da barınma imkânı ve ortamı bulmasıdır.

Ahilik-Fütüvvet-Bursa

Dini-Tasavvufi anlamda Fütüvvet, Horasan kaynaklı bir harekettir. Bir esnaf teşkilatı olarak Fütüvvetin karmatilerle ilgisi bulunduğu Massignon da dikkati çeker.⁷⁸ Ali Evran (ö. 1262 veya 1300 veya 1312) Kırşehirdeki debbağların piri kabul edilir. Fütüvvetnamelerde ve kesbnamelelerde Ahililik ve Fütüvvet hakkında bilgi verilir.

İbn Battuta (ö. 770/1368) Anadolu'da yaygın bir durumda bulunan Fütüvvet ehli, Ahiler ve zaviyeleri hakkında bilgi verir. Bursa'nın fethinden itibaren Fütüvvet ehli Bursa ve çevresinde faaliyette bulunmuştur. Osman Gazi'nin kayın pederi Edebali'nin (ö. 726/1326) Baba İlyas gibi Tacü'l-ârifin Ebu'l-Vefâ'ya nisbet edilen Vefaiye tarikatı Şeyhi, aynı zamanda Ahilerin reisi olduğu dikkate alınırsa bu hareketin Bursa'daki önemini görmek mümkün olur. Dursun Fakih da (ö. 726/1326) Edebali'nin damadı ve müridi idi.

Melametilik Horasan'dan yayıldı. Nişabur'daki temsilcisi Hamd-el-Kassardır.

⁷⁶ et-Tabakatü'l-Kübra, Kahire, 1954, I, 134, 33.

⁷⁷ Bkz., Köprülü, Fuat, Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar, Ankara, 1966, s. 39. Köprülü, Fuat, Anadolu'da İslamiyet, İstanbul, 1996. Ahmet Yaşar Ocak, Türk Sufiliğine Bakışlar, İstanbul, 2007, s. 176. Kara, Mustafa, Bursa'da Tarikatlar ve Tekkeler, Bursa, 2001, s. 125-141, 28.

⁷⁸ Bkz. İslam Ansiklopedisi, Sırf maddesi, X, 555.

(ö. 271/884). Bursa'da da her zaman Melâmetiler, Melâmî meşreb dervişler bulunmuştur. Muhammed Nuru'l-Arabî (ö. 1305/1889) geleneğine bağlı Melamîler Bursa'da da varlıklarını hissettirmişlerdir.

Nakşbendiye ve Bursa

Nakşbendiye, Hâcegan tarikatının bir devamı olup Buharalı Bahaeddin Muhammed Nakşbend'e (ö. 791/1390) nisbet edilir. Ya'kub-i Çerhi'nin halifelerinden Ubeydullah Ahrar'ın (ö. 895/1490) halifelerinden Simavlı Molla İlahî (Abdullah İlahî, ö. 896/1491) ilk defa Nakşbendiye tarikatını Anadolu'ya getirmişti. Onun halifesi Emir Ahmed-i Buhari (ö. 922/1516) Emir Sultan'ın amcazâdesi ve Lamî Çelebi'nin (ö. 938/1531) şeyhidir.⁷⁹

Abdullah Simavî ve Emir Ahmed Buharî ile Anadolu'ya gelen Nakşbendiye tarikatından sonra bu tarikatın Muceddidiye kolu Mehmed Emin Tokadî (ö. 1158/1745) XVIII. asırda⁸⁰ Anadolu'ya getirdi. Halid-i Bağdadî (ö. 1242/1827) ile Hindistan'dan gelen Muceddidiye hâlâ Bursa'da etkisini sürdürmektedir.

İbn Arabî ve Bursa

Hiç şüphe yok ki, başlangıçtan itibaren Bursa'da kuvvetli bir şekilde varlığını hissettiren tasavvufî hareketlerden biri, belki en önemlisi İbn Arabî'nin (ö. 638/1240) tasavvufî görüşleri olmuştur. İbn Arabî'nin tasavvufî görüşlerine bağlı bulunan Sadreddin Konevî (ö. 1274) ve Abdurrezak Kâşânî (ö. 1329) geleneğine bağlı bulunan Davudî Kayserî (ö. 751/1350) İbn Arabî'nin en önemli yorumcularından (şârihlerinden) biridir. Aynı zamanda ilk Osmanlı medresesinin de müderrisidir. Molla Fenarî (ö. 834/1431) bu geleneğin önemli temsilcisidir. Camî'l- Fusuleyn ve Varidât isimli eserlerin yazarı Simavna Kadıoğlu Şeyh Bedreddin (ö. 823/1420) aynı tasavvuf hareketinin temsilcisidir.

Görüldüğü üzere Bursa'daki tarikat, tekke ve tasavvuf faaliyetleri ve geleneği daha önceki Anadolu (Diyar-ı Rum)'daki bu tür hareketlerin, bu hareketler de daha evvel Irak'ta, Horasan'da, Maverâunnehir'de, Harizm'de, Geylân'da, Erdebil'de, Mısır'da ve Kuzey Afrika'daki benzeri hareket ve cereyanların devamıdır. Sufilik Bursa'da neşvünema bulurken, bu bereketli topraklarda ve elverişli iklimde kendini yeniden üretirken, genel anlamdaki tasavvufî hayata azınsanmayacak katkılarda bulunurken bahis konusu tasavvufî akımlardan ve kaynaklardan beslenmiştir.

Bursa'daki meşayihün ve dervişlerin akılları, fikirleri ve gönülleri daima tarikat pirlerinde, bunların şeyhlerinde ve halifelerinde, yani tarikat silsilesini oluşturan şeylerde olmuştur. Silsileyi oluşturan şeylerin yaşadıkları bölgeler ve şehirler de onlar nezdindeki önemli hatıra olma özelliğini daima korumuşlardır.

⁷⁹ Bursa'daki Nakşbendiye dergâhları için bkz., Kara, Mustafa, a.g.e., s. 165-242.

⁸⁰ Bkz. D. İslam Ansiklopedisi, XVIII. 467, İmâm Rabbânî'nin Mektubâtı bu dönemde Mustakimzâde tarafından Türkçeye tercüme edildi.